

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 7 (2011)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Tatiana Brustin-Berenstein

Aleksandra Bańkowska

DOI: https://doi.org/10.32927/zzsim.783
Strony/Pages: 211-230

CC BY

OPEN ACCESS

Sylwetki

Aleksandra Bańkowska

Tatiana Brustin-Berenstein

W początkach badań nad historią Zagłady Żydów ogromną rolę odegrała powołana w grudniu 1944 r. Centralna Żydowska Komisja Historyczna, przekształcona w 1947 r. w Żydowski Instytut Historyczny. Już w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej pracownicy tych instytucji niezwłocznie przystąpili zarówno do gromadzenia źródeł, jak i opracowywania pierwszych ustaleń faktograficznych na temat Zagłady. Tutaj powstały pionierskie, a nieraz do dziś aktualne publikacje historyczne. W tej grupie pionierów historiografii Zagłady znajdowała się niezwykła kobieta, której wielka pracowitość, dokładność i szacunek do źródeł ustanowiły wysokie standardy badań naukowych w tej dziedzinie. Mowa o Tatianie Brustin-Berenstein, autorce podstawowych opracowań faktograficzno-statystycznych dotyczących losów Żydów w Generalnym Gubernatorstwie oraz wielu szkiców z dziejów getta warszawskiego, a także edytorce ogromnej liczby dokumentów źródłowych.

Tauba Brustin urodziła się (16) 29 listopada 1906 r. w Szczebrzeszynie na Lubelszczyźnie[1]. Jej ojciec, Jankiel Majer, był drobnym kupcem, matka, Chaja Lena z Wajntraubów, zajmowała się domem. Poza Taubą mieli jeszcze dwoje dzieci: Blumę i Markusa. Rodzina Brustinów wkrótce przeprowadziła się do Warszawy. W 1913 r. Tauba rozpoczęła naukę w szkole pani Thalgrünowej. Egzamin maturalny zdała w 1924 r. w gimnazjum Towarzystwa Zjednoczenia Nauczycieli i w tym roku rozpoczęła studia na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Studia humanistycznie nie były jednak jej marzeniem; zrezygnowała z nich na rzecz fakultetu przyrodniczego w Wolnej Wszechnicy Polskiej. Swoją przyszłość zawodową widziała w nauczycielstwie – pragnęła uczyć przyrody. Tymczasem po dwóch latach z przyczyn finansowych musiała zrezygnować ze studiów we Wszechnicy i próbowała przenieść się na Wydział Matematyczno-Przyrodniczy Uniwersytetu. Jej podanie zostało dwukrotnie odrzucone. Jesienią 1928 r., z pewną rezygnacją, wystąpiła o przyjęcie na Wydział Humanistyczny, podkreślając, że przede wszystkim pragnie być nauczycielką – jeśli nie przyrody, to historii[2].

[1] Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej AIPN), 01208/1581/J (6141/2), Odpis świadectwa urodzenia Tatiany Berenstein, k. 48. W różnych dokumentach personalnych pojawiają się również inne daty urodzenia, w tym rok 1908.

[2] Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (dalej AUW), RP 18004, Teczka studencka Tauby Brustin, b.p.

Jaki był jej stosunek do narzuconych jej w pewnym sensie studiów historycznych, trudno powiedzieć, niemniej w ciągu całego toku studiów otrzymywała same dobre i bardzo dobre oceny. Wśród jej profesorów znaleźli się: Marceli Handelsman, Tadeusz Zieliński, Wacław Tokarz, Jan Kochanowski, Stanisław Arnold, Oskar Halecki – przedstawiciele klasycznej historiografii polskiej. Jej zainteresowania badawcze mogą dziwić w kontekście jej późniejszej działalności jako historyka, skupiały się bowiem na historii politycznej Polski w XVI w. W 1932 r. obroniła – z oceną bardzo dobrą – pracę magisterską napisaną na seminarium prof. Haleckiego, dotyczącą stosunków polsko-mołdawskich w latach 1531–1552. Do 1934 r. uczestniczyła w seminarium doktoranckim historii Europy Wschodniej, doktoratu jednak nie napisała[3]. Nie wiadomo, czy w tym okresie Tauba Brustin zetknęła się z działalnością historyków żydowskich jej pokolenia, takich jak Emanuel Ringelblum czy Rafał Mahler – zafascynowanych świecką historią społeczną Żydów polskich. W czasie gdy studiowała szczyt popularności osiągnęło Junger Historiker Krajz – koło młodych historyków prowadzących badania historyczne diaspory żydowskiej w Polsce[4]. Jakkolwiek we wszelkich formularzach uniwersyteckich podawała, że jest narodowości żydowskiej, a jej językiem ojczystym jest żydowski (jidysz)[5], nie wydawała się zainteresowana ani tematyką uprawianą przez badaczy z Junger Historiker Krajz, ani ich metodologią. Podjęcie studiów doktoranckich wskazuje na pewne ambicje naukowe – ale w obszarze klasycznej historiografii politycznej.

Zgodnie z pierwotnym planem na życie Tauba Brustin ukończyła w 1928 r. Kurs Nauczycielski przy Gminie Wyznaniowej Żydowskiej, a w 1933 r. Studium Pedagogiczne przy Uniwersytecie Warszawskim. Już od 1931 r. pracowała w szkołach prywatnych w Warszawie (między innymi odbyła praktykę w gimnazjum pani Paprockiej). Wstąpiła również do Związku Zawodowego Nauczycieli Szkół Powszechnych i Średnich w Warszawie. W ostatnich dwóch latach przed wojną prowadziła ponadto świetlicę przy szkole powszechnej. W 1939 r. mieszkała z rodziną (ojciec zmarł w 1936 r.) przy ul. Zamenhofa w Warszawie[6].

Jeszcze w Warszawie poznała swojego przyszłego męża, ideowego komunistę Jonę Berensteina. Tauba Brustin pomagała mu w nielegalnej działalności, choć sama nie wstąpiła do Komunistycznej Partii Polski[7]. Wrzesień 1939 r. przeżyli w oblężonej Warszawie. Po kapitulacji, zapewne razem z bratem Tauby Markiem oraz

[3] *Ibidem*.

[4] Samuel D. Kassow, *Kto napisze naszą historię? Ostatni rozdział zagłady warszawskiego getta. Ukryte Archiwum Emanuela Ringelbluma*, tłum. Grażyna Waluga, Olga Zienkiewicz, Warszawa: 2010, s. 67–68.

[5] AUW, RP 18004, Teczka studencka Tauby Brustin, Formularz statystyczny z 29 XI 1933 r., b.p.

[6] Życiorysy Tauby (Tatiany) Brustin-Berenstein zob. Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Związek Patriotów Polskich, 130/223, Aktywiści ZPP w obwodzie Fergana, Życiorysy, kwestionariusze, opinie, 1944–1945, k. 156–157; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej AŻIH), Żydowski Instytut Historyczny, Dział Kadr, 95, k. 24–26.

[7] List od Dvory Berenstein, synowej Tatiany Berenstein, do autorki, z 13 IV 2011 r.

z kuzynką Jony Pauliną Tabacznik, przedostała się na obszar Polski okupowany przez wojska radzieckie. W listopadzie 1939 r. otrzymała posadę nauczycielki „historii, geografii i konstytucji" w szkole średniej w Krzemieńcu Podolskim; działała również w szkolnym związku zawodowym. W Krzemieńcu była już mężatką – nie wiadomo, kiedy odbył się ślub. Jona Berenstein pełnił w tym czasie funkcję dyrektora kombinatu w tym mieście. Ich małżeństwo nie trwało długo. Po wybuchu wojny radziecko-niemieckiej Jona Berenstein został zmobilizowany do Armii Czerwonej i zginął na froncie wschodnim[8].

Tymczasem jego żona została ewakuowana do obwodu woroneskiego. Tam pracowała we wsi Kałmyk w szkole rosyjskiej jako nauczycielka języka niemieckiego. W listopadzie 1941 r. w toku dalszej ewakuacji znalazła się w Uzbekistanie, w mieście Fergana. Tu 1 stycznia 1942 r. przyszedł na świat Witali Berenstein, jedyny syn Tauby i Jony. Wkrótce po narodzinach syna podjęła pracę w szkole rosyjskiej, ucząc znów niemieckiego. Pod koniec grudnia 1943 r. Związek Patriotów Polskich w Ferganie otworzył polską szkołę. Została tam nauczycielką historii Polski i dziejów powszechnych. Prawdopodobnie wtedy też wstąpiła do ZPP. Nie sprawowała w nim żadnych funkcji. Wydaje się, że samo nauczanie stanowiło dla niej ogromne wyzwanie; warunki, w jakich działała szkoła polska w Ferganie, były skrajnie trudne. Do szkoły uczęszczało w pierwszym roku 115 dzieci, w drugim 184 – w bardzo różnym wieku i na różnym poziomie edukacji. Nauczycieli pracowało początkowo tylko 9 (później 17). Szkoła funkcjonowała według radzieckiego systemu 10-klasowego, musiała zatem pracować w systemie trzyzmianowym: od godziny 8 do 19. Brakowało podręczników, książek, a nawet broszur w języku polskim. Na przykład Berenstein na lekcjach historii posługiwała się w codziennym nauczaniu encyklopedią, gdyż była to jedyna dostępna „pomoc naukowa"[9].

Repatriacja z obwodu fergańskiego rozpoczęła się już w 1945 r., niemniej Tauba Brustin-Berenstein wróciła do Polski dopiero w czerwcu 1946 r. razem z bratem i synem. Nie odnaleźli już siostry i jej rodziny – Bluma, po mężu Chodos, zginęła z rąk Niemców. Markus Brustin wkrótce wyjechał do Szczecina, a w 1950 r. opuścił kraj na stałe i udał się do Izraela. Tauba Brustin-Berenstein z synem zamieszkała w Łodzi. Już 1 lipca 1946 r. podjęła pracę w Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, wkrótce przekształconej w Żydowski Instytut Historyczny – instytucji, z którą była związana przez ponad dwadzieścia lat.

W tym miejscu należy wyjaśnić kwestię imienia i nazwiska używanych przez bohaterkę niniejszego tekstu. W publikacjach w Polsce stosowała podwójne nazwisko Brustin-Berenstein mniej więcej do roku 1956, później zaś samo Berenstein. Zawsze podpisywała podwójnym nazwiskiem publikacje za granicą. Natomiast niejasne jest, kiedy przestała używać imienia Tauba – zapewne jeszcze w Związku

[8] Zob. przypis 6.

[9] AAN, Związek Patriotów Polskich, 130/91, Szkoła polska w Ferganie – sprawozdanie za III okres roku szkolnego 1943/1944, k. 128–130; *ibidem*, Sprawozdanie Zarządu Obwodowego ZPP w Ferganie za III kwartał 1944 r., k. 4–8.

Radzieckim. Rejestrując się w 1948 r. w Centralnym Komitecie Żydów w Polsce, podała podwójne imię: Tauba Tatiana, a imiona rodziców: Jakub i Klara[10]. Spolszczanie imion i nazwisk było praktyką powszechną wśród Żydów polskich w okresie powojennym, często po prostu sankcjonowało stan faktyczny. Oficjalną zmianę danych osobowych Tatiana Berenstein przeprowadziła dopiero w 1954 r., w wyniku zarządzenia Rady Ministrów z 7 kwietnia 1952 r. w sprawie pisowni nazwisk i imion w dowodach osobistych[11].

W 1946 r. Centralna Żydowska Komisja Historyczna miała już za sobą dwa lata działalności. W Łodzi mieściła się centrala, a w większych miastach funkcjonowało 8 komisji lokalnych. W Łodzi grupowano kolekcje. Archiwum, Dział Fotografii, Dział Folklorystyczny i Literacki, Muzeum i Biblioteka niemal co dzień otrzymywały kolejne materiały dotyczące dziejów Żydów w okresie okupacji niemieckiej oraz pamiątki po nieistniejących już społecznościach żydowskich. Przez pierwsze dwa lata zebrano 1800 wywiadów z ocalonymi z Zagłady Żydami. Wydano drukiem kilkanaście pamiętników, wspomnień i wstępnych opracowań. Rozpoczęto badania historyczne poświęcone żydowskiemu ruchowi oporu; zaczęto układać kartoteki obozów, kartoteki zbrodniarzy niemieckich oraz ustalać chronologię wydarzeń w poszczególnych miejscowościach[12]. W środku tej intensywnej działalności znalazła się od razu Tatiana Berenstein – repatriantka ze Związku Radzieckiego, niemająca pojęcia, co się właściwie działo w Polsce pod okupacją niemiecką i jak przebiegała zagłada Żydów. Musiała bardzo szybko uzyskać potrzebną wiedzę. Już w końcu 1946 r. wystąpiła w roli eksperta na procesie byłego gubernatora warszawskiego Ludwiga Fischera, pełnomocnika szefa okręgu dla miasta Warszawy Ludwiga Leista, szefa Policji Bezpieczeństwa w dystrykcie warszawskim Josefa Meisingera i oficera policji Maxa Daumego. Pracownicy Żydowskiej Komisji Historycznej wielokrotnie współpracowali z władzami państwowymi w toku śledztw i procesów sądowych niemieckich zbrodniarzy wojennych. W trakcie procesu, który odbył się w Warszawie w dniach 17 grudnia 1946–24 lutego 1947 r., ekspertyzy pracowników Komisji dotyczyły działalności dwóch pierwszych oskarżonych: Fischera i Leista, a zatem ich udziału w zagładzie ludności żydowskiej w gettach dystryktu warszawskiego. Obok Tatiany Berenstein ekspertyzy przedstawili: Hersz Wasser („Stan aprowizacyjny, warunki zdrowotne i śmiertelność w getcie w czasie okupacji"), Józef Kermisz („Likwidacja żydostwa warszawskiego"), Beniamin Mosiężnik („Praca przymusowa, obozy pracy i szopy")[13]. Tatiana Berenstein jest autorką dwóch tekstów:

[10] AŻIH, Centralny Komitet Żydów w Polsce, Wydział Ewidencji i Statystyki, 303/V/425/B4916 i 303/V/425/Bbn1369, Karty rejestracyjne Tauby Tatiany Berenstein.

[11] AIPN, 01208/1581/J (6141/2), Wniosek w sprawie pisowni imion i nazwisk w dowodach osobistych. Tatiana Berenstein, k. 49.

[12] Noe Grüss, Diana Grünbaum, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, Łodź: Centralna Żydowska Komisja Historyczna przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce, 1946, s. 14–20; AŻIH, Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 303/XX/26, Sprawozdanie CŻKH za pierwsze półrocze 1946 r., k. 33–39.

[13] AŻIH, Procesy przestępców niemieckich, 344/16, 344/18 i 344/19.

„Utworzenie getta w Warszawie i w dystrykcie warszawskim. Przesiedlenie w pierwszym okresie (do czerwca 1942)" oraz „Sytuacja ludności żydowskiej w Warszawie i w dystrykcie warszawskim od października 1939 do połowy 1942 r."[14]. Ekspertyzy te zawierają wypis zarządzeń dyskryminujących Żydów sporządzony na podstawie dziennika ustaw Generalnego Gubernatorstwa. Pokazują kierunki działań władz: aresztowania, konfiskaty mienia, oznakowanie, przymus pracy, zamknięcie w gettach, przesiedlenia do getta warszawskiego, rozstrzeliwania za opuszczenie getta. Porządkują wiedzę na temat struktury władz niemieckich, zwłaszcza urzędów do spraw żydowskich i zakresu ich odpowiedzialności. Autorka wykorzystała głównie źródła niemieckie, ale również żydowskie, takie jak pamiętniki Jana Mawulta, Calela Perechodnika, Ludwika Hirszfelda oraz materiały z Podziemnego Archiwum Getta Warszawskiego (notabene odnalezionego we wrześniu 1946 r., tj. niedługo przed procesem). Wprawdzie teksty te stanowią zbiór głównie aktów prawnych, niemniej budowały one zarazem szkielet faktograficzny historii getta warszawskiego do pierwszej akcji wysiedleńczej[15].

Przez pierwszy rok pracy w Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej Tatiana Berenstein była zatrudniona zasadniczo w archiwum, ale okresowo występowała na listach płac jako pracownik naukowy. W lipcu 1947 r. znalazła się na etacie pracownika naukowego – historyka[16]. We wrześniu tego roku została zatrudniona w powstałym wówczas w Warszawie Żydowskim Instytucie Historycznym na tym samym stanowisku[17]. W lutym 1951 r. na zebraniu Podstawowej Organizacji Partyjnej ŻIH odbyła się burzliwa dyskusja na temat zbytniego obciążenia obowiązkami ówczesnego kierownika archiwum Artura Eisenbacha, w wyniku której stworzono etat zastępcy kierownika, który objęła właśnie Tatiana Berenstein[18]. 1 stycznia 1953 r. została kierownikiem archiwum, mając nadal w zakresie obowiązków badania naukowe[19]. Ta pewna dwoistość historyka i archiwisty w jednym bardzo określa charakter pisarstwa historycznego Tatiany Berenstein. Jej teksty są zawsze znakomicie udokumentowane. Stanowią wzorzec tego rodzaju historiografii, której celem jest raczej ustalanie faktów niż ich interpretacja. W jej artykułach nie ma elementów eseistycznych. Ponadto owocem codziennego kontaktu z archiwaliami była szeroka działalność edytorska dotycząca źródeł do badań nad zagładą Żydów.

[14] *Ibidem*, 344/22 i 344/23.

[15] A ŻIH, Procesy przestępców niemieckich, 344/22, Ekspertyza T. Berenstein „Utworzenie getta w Warszawie i w dystrykcie warszawskim. Przesiedlenie w pierwszym okresie (do czerwca 1942)"; *ibidem*, 344/23, Ekspertyza T. Berenstein „Sytuacja ludności żydowskiej w Warszawie i w dystrykcie warszawskim od października 1939 do połowy 1942 r.".

[16] AŻIH, Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 303/XX/75 i 303/XX/76, Listy płac.

[17] *Ibidem*, 303/XX/62, Delegacje służbowe, k. 77.

[18] AŻIH, Żydowski Instytut Historyczny (zespół w opracowaniu), Protokoły posiedzeń Podstawowej Organizacji Partyjnej, Protokół z 14 II 1951 r.

[19] *Ibidem*, Żydowski Instytut Historyczny, Dział Kadr, 95, Załącznik do umowy o pracę, k. 22; *ibidem*, Legitymacja służbowa Tatiany Berenstein, b.p.

Warto wspomnieć, że artykuły Tatiany Berenstein powstawały w określonych warunkach politycznych, w które autorka była również uwikłana. ŻIH jako instytucja zachowywał pełną lojalność wobec władz komunistycznych. W dwóch pismach wydawanych przez Instytut: żydowskim „Bleter far Geszichte" i polskim „Biuletynie ŻIH", oprócz artykułów wielkiej wartości poznawczej pojawiały się, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych, teksty pisane wyłącznie na zamówienie propagandowe. Ślady języka propagandy oczywiście pojawiają się też u Tatiany Berenstein, choć trzeba przyznać, że nie odbierają tekstom wartości. Sama autorka była od 1946 r. członkiem Polskiej Partii Robotniczej, następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Kiedy w 1950 r. w ŻIH powstała Podstawowa Organizacja Partyjna (wcześniej partyjni pracownicy należeli do POP przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce), została jej działaczką. Okresowo pełniła funkcję zastępcy sekretarza POP i kierownika szkolenia ideologicznego[20].

Oprócz obowiązków archiwistki, historyka-badacza, aktywistki POP i prelegentki Tatiana Berenstein wchodziła w skład kolegium redakcyjnego „Bleter far Geszichte" i „Biuletynu ŻIH" – przynajmniej od marca 1951 r.[21] Właściwie łamy tych dwóch pism to jedyne miejsce, gdzie ukazywały się jej artykuły. Dwukrotnie opublikowano przedruki jej artykułów w „Dziejach Najnowszych Polski" oraz „Acta Poloniae Historica"[22]. Nigdy nie wydała indywidualnej książki autorskiej. W latach sześćdziesiątych często współpracowała i publikowała razem z Adamem Rutkowskim, pracownikiem naukowym ŻIH i kierownikiem działu Muzeum. Ta dwójka razem z Arturem Eisenbachem należała do najbardziej płodnych autorów wśród historyków ŻIH.

W twórczości Tatiany Berenstein można wyróżnić kilka głównych nurtów. Pierwszy to opracowania statystyczne i faktograficzne Zagłady w poszczególnych miejscowościach (gettach) Generalnego Gubernatorstwa. Drugi – zagadnienie pracy przymusowej Żydów wraz z monografiami niektórych obozów pracy. Trzeci stanowią artykuły dotyczące polityki gospodarczej okupacyjnych władz niemieckich w Polsce, głównie w stosunku do ludności żydowskiej. Kilka tekstów poświęciła wyłącznie różnym aspektom historii getta warszawskiego. Pojedyncze artykuły, niemniej obszerne i o dużym znaczeniu, poświęciła tematyce pomocy Polaków dla Żydów w okupowanej Polsce oraz zbrodniom Wehrmachtu wobec ludności żydowskiej. Ponadto wydała ogromną liczbę dokumentów źródłowych do dziejów Żydów w okresie okupacji niemieckiej.

Tatiana Berenstein debiutowała w „Bleter far Geszichte" w 1948 r. tekstem *Di iberbazecung in warszewer geto in der cajt fun der dajczer okupacje (1941–1942)* (Przesiedlenia do getta warszawskiego w czasie okupacji niemieckiej 1941–1942), w którym rozwinęła temat poruszony już przez nią w przywołanych wcześniej

[20] *Ibidem*, Żydowski Instytut Historyczny (zespół w opracowaniu), Sprawozdania Podstawowej Organizacji Partyjnej z lat 1950–1955.

[21] *Ibidem*, Sprawozdanie Podstawowej Organizacji Partyjnej za okres 31 III 1950–2 IV 1951 r.

[22] „Bibliografia Zawartości Czasopism", roczniki 1947–1970.

ekspertyzach. Z kolei w marcu 1950 r. w „Biuletynie ŻIH" pojawiła się wzmianka – ogłoszenie o zakrojonym na dużą skalę projekcie ŻIH opracowania statystyki i chronologii zagłady ludności żydowskiej w Polsce[23]. Założenia tego projektu przedstawiła Tatiana Berenstein. Zdając sobie sprawę z braku podstawowej faktografii w tej dziedzinie, jak również trudności w ustaleniu danych – brak świadków, niszczenie dokumentów przez Niemców, ogromne przemieszczenia ludności w czasie wojny i po jej zakończeniu – zaapelowała do czytelników o współpracę w zbieraniu informacji. Pracownicy instytutu mieli ustalać dane na podstawie posiadanej dokumentacji, takiej jak spisy i statystyki Żydowskiej Samopomocy Społecznej oraz American Joint Distribution Committee, szczątkowe akta Judenratów i administracji niemieckiej, relacje świadków, ankiety dotyczące egzekucji zbierane przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz ankiety na temat liczebności społeczności żydowskiej wysyłane przez ŻIH do starostw powiatowych i grodzkich. Proponowana tabela miała uwzględniać wszystkie zamieszkane przez Żydów miejscowości i podawać stan liczbowy ludności żydowskiej w kolejnych latach: 1939, 1940, 1941, 1942 – aż do Zagłady, daty wszelkich przesiedleń i wysiedleń ludności oraz daty egzekucji i deportacji do obozów zagłady. W artykule zamieszczono przykład tabeli dotyczącej Lubartowa. Autorka zdawała sobie sprawę, że ustalenie tych danych to dopiero początek pisania historii Zagłady: „Rozwiązanie zagadnienia zagłady Żydów z punktu widzenia statystyki i ustalenia niektórych dat będzie tylko wykonaniem planu minimum, ale to umożliwi jednak w następnym rzucie wydobycie faktów, odtwarzających w wielkim skrócie oczywiście dzieje skupień żydowskich w Polsce".

W następnych latach ukazały się w obu pismach instytutu obszerne artykuły z tabelami opatrzonymi licznymi przypisami źródłowymi, które zbierały dane na temat ludności żydowskiej w każdej, nawet najmniejszej miejscowości z podziałem na jednostki administracyjne[24]. Artykuły te nie uwzględniały terenów całej przedwojennej Polski. Pominięto tereny Kresów Wschodnich: przedwojenne województwa wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie – być może zgodnie z ówczesną polityką historyczną starano się traktować tamtejszych Żydów jako Żydów

[23] Tatiana Brustin-Berenstein, *Zagłada skupień żydowskich w Polsce w świetle cyfr i dat*, „Biuletyn ŻIH", marzec 1950, s. 7–9.

[24] Po polsku ukazały się: Tatiana Brustin-Berenstein, *Deportacje i zagłada skupisk żydowskich w dystrykcie warszawskim*, „Biuletyn ŻIH" 1952, nr 1 (3), s. 83–125; Danuta Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty" w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1955, nr 13–14, s. 122–184; Adam Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1955, nr 15–16, s. 75–182; Tatiana Berenstein, *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*, „Biuletyn ŻIH" 1957, nr 1 (21), s. 21–92; Ernestyna Podhorizer-Sandel, *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, „Biuletyn ŻIH" 1959, nr 30, s. 87–109; Szymon Datner, *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*, „Biuletyn ŻIH" 1966, nr 60, s. 3–50; Tatiana Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*, „Biuletyn ŻIH" 1967, nr 1 (61), s. 3–58.

radzieckich, a nie polskich. Brakuje tekstów dotyczących terenów wcielonych do Rzeszy (poza Krajem Warty). Problem mógł tu stanowić brak źródeł: bazą informacji na temat demografii Żydów w okresie wojny były dla badaczy z ŻIH akta wspomnianych organizacji pomocowych ŻSS i AJDC – obie zaś działały wyłącznie w Generalnym Gubernatorstwie. Gros informacji o datach akcji likwidacyjnych uzyskiwano z relacji świadków zebranych przez Centralną Żydowską Komisję Historyczną. Przygotowanie każdego artykułu wymagało zatem mrówczej pracy autora: odnalezienie danych w morzu korespondencji organizacyjnej albo w licznych relacjach, porównanie i weryfikacja różnych liczb i dat, uporządkowanie wiedzy w formie tabeli, a w końcu wychwycenie zjawisk charakterystycznych dla regionu i syntetyczny opis.

Tatiana Berenstein bardzo zaangażowała się w ów projekt – jest autorką aż trzech z siedmiu artykułów. Jako pierwszy ukazał się w „Bleter" już w roku 1950 artykuł o przesiedleniach i zagładzie Żydów w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa[25]. W następnym roku opublikowała również po żydowsku analogiczny tekst o dystrykcie warszawskim[26], a dwa lata później o Galicji[27]. Polskie wersje w „Biuletynie ŻIH" ukazały się nieco później: o dystrykcie warszawskim w 1952 r., lubelskim – w 1957 r., a galicyjskim – dopiero w 1967 r., z drobnymi zmianami[28]. Artykuły te stały się podstawą wiedzy dla wielu pokoleń badaczy. Oczywiście, jak wszystkie dane statystyczne, mogą być weryfikowane i zmieniane w momencie dotarcia do nowych źródeł, niemniej do dziś badacze korzystają z tych ustaleń[29].

Niejako uzupełnieniem artykułów „dystryktowych" są opracowania dotyczące pracy przymusowej. Nie zawierają one jednak informacji o wszystkich obozach w dystryktach, lecz odnoszą się tylko do wybranych miejscowości. Wyjątkiem jest jedynie artykuł *Praca przymusowa ludności żydowskiej w tzw. dystrykcie Galicja (1941–1944)*, w którym autorka zamieściła wykaz obozów i okres ich funkcjonowania, a także przedstawiła w zarysie cały system obozowy w Galicji i specyfikę polityki władz okupacyjnych w tym regionie[30]. Tekst *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w dystrykcie lubelskim* jest bardziej ogólny. Autorka usystematyzowała typy obozów w dystrykcie ze względu na rodzaj wykonywanych prac, następnie

[25] Tatiana Brustin-Berenstein, *Geruszim wi etap fun der dajczer farnichtung politik legabe der jidyszer bafelkerung*, „Bleter far Gešichte" 1950, t. 3, z. 1–2, s. 51–78.

[26] *Eadem*, *Di geruszim un farnichtung fun di jidysze jiszuwim in warszewer distrikt*, „Bleter far Geszichte" 1951, t. 4, z. 2, s. 103–122.

[27] *Eadem*, *Der proces fun farnichtn di jidysze jiszuwim ojfn szetech fun azoj gerufenem distrikt Galicien*, „Bleter far Geszichte" 1953, t. 6, z. 3, s. 45–153.

[28] *Eadem*, *Deportacje i zagłada skupisk żydowskich w dystrykcie warszawskim*; Berenstein, *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*; *eadem*, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*.

[29] Na przykład *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim,* red. Barbara Engelking, Jacek Leociak, Dariusz Libionka, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2007.

[30] Tatiana Berenstein, *Praca przymusowa ludności żydowskiej w tzw. dystrykcie Galicja (1941–1944)*, „Biuletyn ŻIH" 1969, nr 1 (69), s. 3–46.

scharakteryzowała zespół obozów do budowy umocnień przygranicznych z centrum w Bełżcu, a na koniec dość dokładnie opisała obozy w Poniatowej, Trawnikach i Budzyniu oraz obozy zagłady w Bełżcu i Sobiborze[31]. Lubelszczyzny dotyczy również tekst *Żydzi w obozie koncentracyjnym Majdanek (1941–1944)*, napisany we współpracy z Adamem Rutkowskim. Jest to szczegółowa historia Żydów w tym obozie, łącznie z zestawieniami tabelarycznymi transportów Żydów do Majdanka i z niego oraz badaniami statystycznymi śmiertelności. Sporo miejsca autorzy poświęcili opisowi warunków życia i pracy więźniów. Oddzielny rozdział traktuje o wielkiej egzekucji 3 listopada 1943 r. (akcja „Erntefest")[32].

Trzy artykuły o pracy przymusowej dotyczą samej Warszawy i Żydów warszawskich. Bardzo szczegółowe jest opracowanie *Praca przymusowa Żydów w Warszawie w czasie okupacji hitlerowskiej*. Znaleźć tu można dokładne wykazy placówek niemieckich poza gettem, w których zatrudniano Żydów, razem z wyliczeniem liczby zatrudnionych, dni roboczych, a także dochodów pracowników. Obecny jest również wątek szmuglu różnych produktów do getta przez placówkarzy i walki policji niemieckiej z tym zjawiskiem[33]. Autorka kontynuowała temat w tekście *Żydzi warszawscy w hitlerowskich obozach pracy*, w którym opisała, jak przebiegał werbunek do pracy w obozach; do jakich obozów, kiedy i w jakiej liczbie Żydzi warszawscy byli wysyłani; jakie warunki panowały w tych obozach[34]. Ostatniego okresu okupacji dotyczy monografia obozu na tzw. Gęsiówce, powstałego już po likwidacji dzielnicy żydowskiej, napisana wspólnie z Adamem Rutkowskim[35].

Obszarem zainteresowań badawczych Tatiany Berenstein, obecnym w jej pisarstwie przez wiele lat, była polityka gospodarcza Niemców w Generalnym Gubernatorstwie, szczególnie wobec getta warszawskiego. Charakter ogólny ma tekst pt. *O niektórych zagadnieniach gospodarczych w tzw. Generalnej Guberni w świetle „Dziennika Franka"*. Jest to analiza protokołów konferencji, posiedzeń i narad przeprowadzanych w Urzędzie Generalnego Gubernatora Hansa Franka pod kątem polityki gospodarczej Niemców w Polsce. Porusza ogólne zagadnienia dotyczące całej podbitej ludności, zarówno Polaków, jak i Żydów. Pokazuje zmiany koncepcji polityki niemieckiej: początkowo GG miało zostać zupełnie splądrowane, wszystkie fabryki z maszynami, surowcami i towarami przetransportowane do Niemiec, a ludność wywieziona do pracy w Rzeszy. Później pod wpływem nacisków przedsiębiorców niemieckich stopniowo zaczęto rozwijać przemysł na terenie GG, organizując

[31] *Eadem*, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w dystrykcie lubelskim*, „Biuletyn ŻIH" 1957, nr 4 (24), s. 3–20.

[32] Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *Żydzi w obozie koncentracyjnym Majdanek (1941–1944)*, „Biuletyn ŻIH" 1966, nr 2 (58), 3–57.

[33] Tatiana Berenstein, *Praca przymusowa Żydów w Warszawie w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1963, nr 1–2 (45–46), s. 42–92.

[34] *Eadem*, *Żydzi warszawscy w hitlerowskich obozach pracy*, „Biuletyn ŻIH" 1968, nr 3 (67), s. 39–65.

[35] Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *Obóz koncentracyjny dla Żydów w Warszawie (1943–1944)*, „Biuletyn ŻIH" 1967, nr 2 (62), s. 3–22.

spółki monopolistyczne. Eksploatacja robotników i rozwój przemysłu wojennego od 1943 r. spotykały się jednak z oporem ludności polskiej, czy to w formie sabotażu przemysłowego, czy akcji zbrojnych grup partyzanckich[36]. Artykułem z zakresu historii gospodarczej jest omówienie działalności niemieckiej spółki państwowej o nazwie Handlowe Towarzystwo Włókiennicze, która zmonopolizowała obrót surowcami i materiałami włókienniczymi. Wyjątkowo do działalności tej spółki zachowała się szczegółowa dokumentacja, ilustrująca funkcjonowanie przedsiębiorstw niemieckich na terenach okupowanych[37].

Tekst *O podłożu gospodarczym sporów między władzami administracyjnymi a policyjnymi w Generalnej Guberni (1939–1944)* jest głosem w dyskusji na temat przyczyn konfliktu między generalnym gubernatorem Hansem Frankiem a dowódcą SS i policji Heinrichem Himmlerem. Według Berenstein najistotniejszy w tym sporze był problem, komu ma podlegać Urząd Powierniczy w Generalnym Gubernatorstwie: Wydziałowi Gospodarki w Urzędzie Generalnego Gubernatora czy Głównemu Urzędowi Powierniczemu Wschód, podlegającemu Himmlerowi. Chodziło zatem o to, kto ma prawo do przejęcia mienia polskich urzędów, przedsiębiorstw i prywatnych osób, zarządzania przejętymi firmami i eksploatowania półdarmowej siły roboczej[38].

Berenstein była pionierką badań nad polityką gospodarczą Niemców wobec Żydów warszawskich. Jej pierwszy tekst o tej tematyce to *Hitlerowskie dyskryminacje gospodarcze wobec Żydów w Warszawie przed utworzeniem getta*[39]. Wyróżniła w nim trzy obszary dyskryminacji gospodarczej. Po pierwsze, wszelkiego rodzaju konfiskaty, rekwizycje i grabież, w tym przejmowanie przedsiębiorstw żydowskich przez zarząd komisaryczny. Po drugie, rugowanie Żydów z życia gospodarczego przez masowe zwolnienia z pracy, zakaz pracy w wielu zawodach, niszczenie handlu przez ograniczenia posiadania gotówki, blokadę kont bankowych i ograniczenie swobody poruszania się. Po trzecie, przymus pracy na placówkach i w obozach niemieckich. Omawiając rozmiary pauperyzacji Żydów oraz warunków pracy stworzonych przez niemieckich pracodawców, autorka doszła do konkluzji, że biologiczne wyniszczenie ludności żydowskiej mogło zostać osiągnięte wyłącznie tymi sposobami.

Artykuł pt. *O hitlerowskich metodach eksploatacji getta warszawskiego* dotyczy już szczegółowo przypadku Warszawy. Autorka omówiła działalność kluczowej dla gospodarki getta instytucji – Urzędu Transferu (Transferstelle), która miała przejąć wszystkie kontakty między gettem a stroną aryjską. Scharakteryzowała dwa etapy

[36] Tatiana Brustin-Berenstein, *O niektórych zagadnieniach gospodarczych w tzw. Generalnej Guberni w świetle „Dziennika Franka"*, „Biuletyn ŻIH" 1954, nr 1–2, s. 236–287.

[37] *Eadem*, *O Handlowym Towarzystwie Włókienniczym w Generalnej Guberni (1940–1944) (Textilhandelsgesellschaft mbH)*, „Biuletyn ŻIH" 1961, nr 2 (38), s. 3–20.

[38] *Eadem*, *O podłożu gospodarczym sporów między władzami administracyjnymi a policyjnymi w Generalnej Guberni (1939–1944)*, „Biuletyn ŻIH" 1965, nr 1 (53), s. 33–79.

[39] Tatiana Brustin-Berenstein, *Hitlerowskie dyskryminacje gospodarcze wobec Żydów w Warszawie przed utworzeniem getta*, „Biuletyn ŻIH" 1952, nr 2 (4), s. 156–190.

w polityce gospodarczej Niemców: do maja 1941 r., kiedy obowiązywała ścisła centralizacja w produkcji i ograniczano do minimum działalność żydowskich przedsiębiorców oraz maj 1941–lipiec 1942 r., kiedy zdecydowano umożliwić Żydom właścicielom warsztatów udział w zamówieniach od prywatnych przedsiębiorców niemieckich. Wyjaśniła, na czym polegały system zamówień do getta i skomplikowane relacje między Urzędem Transferu, spółkami niemieckimi a spółkami żydowskimi, nie pomijając opisu, jak w rzeczywistości wyglądała praca w tzw. szopach: wielogodzinna, półdarmowa, bez żadnego zabezpieczenia w sytuacji chwilowego braku zamówień. Niejako kontynuacją tego artykułu jest tekst pt. *Rola przedsiębiorców niemieckich w eksterminacji ludności żydowskiej w getcie warszawskim*. Autorka krótko wymieniła głównych przedsiębiorców niemieckich w getcie: Bernharda Hallmana, Fritza Schultza, spółkę Ostdeutsche Bautischlerei Werkstätte oraz Caspara Walthera Többensa. Następnie ukazała ich rolę w okresie wielkiej akcji wysiedleńczej w lipcu–wrześniu 1942 r.: sprzedawanie miejsc w szopach oraz przeprowadzanie selekcji (zwłaszcza w czasie tzw. akcji kotła na Miłej). W marcu 1943 r. Többens został mianowany pełnomocnikiem do spraw przetransportowania zakładów z Warszawy do obozów w Trawnikach i Poniatowej, co było etapem w całkowitej likwidacji getta.

Getta warszawskiego dotyczą również teksty o liczbie i rozmieszczeniu ludności na jego terenie (napisany razem z Adamem Rutkowskim) oraz o cenach żywności – oba opatrzone licznymi tablicami z danymi stanowią nieocenione źródło do badania tych zagadnień[40]. O tym, jak przebiegał proces decyzyjny o utworzeniu getta w Warszawie oraz jak przeprowadzono przesiedlenia do getta, traktuje tekst *Waldemar Schön – organizator getta warszawskiego*[41].

W 1961 i 1962 r. ukazały się dwa artykuły omawiające systematycznie zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Były one odpowiedzią na pojawiające się w Niemczech tendencje do przerzucania całej odpowiedzialności za zbrodnie wojenne na formacje policyjne. W tekście *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939–25 X 1939 r.)* autorzy – Berenstein i Rutkowski – wyliczyli rodzaje stosowanej przez niemieckich żołnierzy przemocy: zatrzymywanie zakładników; dręczenie i straszenie śmiercią; obcinanie bród i zmuszanie do upokarzających śpiewów, tańców, ćwiczeń gimnastycznych; gwałty na kobietach; rozstrzeliwania; palenie synagog, ksiąg i przedmiotów kultu, dewastowanie cmentarzy; internowanie tzw. jeńców cywilnych, czyli osób potencjalnie zdolnych do organizowania oporu; wygnanie Żydów ze wschodniej części dystryktu warszawskiego na teren okupacji radzieckiej; praca

[40] Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *Liczba ludności żydowskiej i obszar przez nią zamieszkiwany w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1958, nr 2 (26), s. 73–114; Tatiana Berenstein, *Ceny produktów żywnościowych w Warszawie i w getcie warszawskim w latach okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1969, nr 2 (70), s. 3–19.

[41] *Eadem*, *Waldemar Schön – organizator getta warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH" 1964, nr 1 (49), s. 85–90.

przymusowa[42]. W tekście *Grabieżcza polityka gospodarcza hitlerowskiej administracji wojskowej w Polsce* skoncentrowali uwagę na monstrualnych rozmiarach rabunku dokonanego w tak krótkim czasie przez wojsko[43].

W 1960 r. Berenstein i Rutkowski opublikowali pionierski tekst systematyzujący wiedzę na temat pomocy Polaków świadczonej Żydom w okresie okupacji[44]. Autorzy zarysowali tło wydarzeń: zarówno antysemityzm w Drugiej Rzeczypospolitej, jak i politykę terroru stosowaną przez Niemców w Polsce. Podając przykłady akcji solidarnościowych wobec Żydów w Holandii, Francji, Danii, pokazali odmienność sytuacji na ziemiach polskich. Wymieniali ogólnie różne formy pomocy i różne grupy pomagających. Omówili strukturę i działalność Rady Pomocy Żydom[45]. Artykuł ten ukazał się również po żydowsku w „Bleter far Geszichte" oraz po francusku w „Acta Poloniae Historica"[46]. Nieco zmieniony tekst tego artykułu został wydany w 1963 r. w formie broszury przez wydawnictwo Polonia w języku polskim, francuskim, niemieckim i angielskim[47]. Uzupełniono go o fotografie oraz kilka interesujących fragmentów relacji ze zbiorów Archiwum ŻIH: Henryka Środy-Szaniawskiego, Haliny Złotnik, Reginy Kempińskiej, Szlamy Jakubowicza i Mojżesza Maika. Berenstein z Rutkowskim jednocześnie opracowali obszerny tom dokumentów i relacji dotyczących pomocy, nie znaleziono jednak wydawcy[48].

Jedyny tekst Tatiany Berenstein niedotyczący okresu wojny, to *KPP w walce z pogromami antyżydowskimi w latach 1935–1937*[49]. Składa się on z kilku części: przedstawienia kryzysu gospodarczego w Polsce w latach trzydziestych, opisu kilku większych pogromów antyżydowskich, analizy prasy Komunistycznej Partii Polski z tego okresu, przytoczenia przykładów samoobrony robotniczej, która miała

---

[42] Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939–25 X 1939 r.)*, „Biuletyn ŻIH" 1961, nr 2 (38), s. 3–38, nr 3 (39), s. 63–87.

[43] *Eidem*, *Grabieżcza polityka gospodarcza hitlerowskiej administracji wojskowej w Polsce*, „Biuletyn ŻIH" 1962, nr 2 (42), s. 61–87.

[44] *Eidem*, *O ratownictwie Żydów przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1960, nr 3 (35), s. 3–46.

[45] Por. Dariusz Libionka, *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2008, nr 4, s. 17–80.

[46] Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *Wegn ratewen jidn durch poliakn bajs der hitleriszer okupacje,* „Bleter far Geszichte" 1961, t. 14; *eidem*, *Comment la population polonaise aidait et secourait les Juifs pendant l'occupation nazie*, tłum. Aleksander Wesołowski, „Acta Poloniae Historica" 1963, t. 8, s. 55–78.

[47] Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa: Polonia, 1963; *eidem*, *Aide aux juifs en Pologne 1939–1945*, Varsovie: Polonia, 1963; *eidem*, *Assistance to the Jews in Poland 1939–1945*, Warsaw: Polonia, 1963; *eidem*, *Hilfsaktion für Juden in Polen 1939–1945*, Warschau: Polonia, 1963.

[48] AŻIH, Żydowski Instytut Historyczny (zespół w opracowaniu), List otwarty dyrektora ŻIH Artura Eisenbacha z 6 IV 1968 r. w sprawie nagonki prasowej na ŻIH.

[49] Tatiana Berenstein, *KPP w walce z pogromami antyżydowskimi w latach 1935–1937*, „Biuletyn ŻIH" 1956, nr 15–16, s. 3–75.

stawać w obronie Żydów w czasie wielu pogromów. Ogólnie autorka przyjmuje tezy prasy KPP, udowadniając, że fala pogromowa była odgórnie sterowaną przez państwo akcją, mającą na celu ukierunkowanie agresji społeczeństwa na ludność żydowską, zamiast na nieradzący sobie z kryzysem rząd. Artykuł kończy interesujący wątek nieudanych rozmów KPP z Bundem na temat wspólnych działań przeciw atakom na Żydów.

Równolegle z publikacjami o charakterze badawczym Tatiana Berenstein wydawała liczne dokumenty źródłowe. W „Biuletynie ŻIH" ukazało się kilka ważnych źródeł w jej opracowaniu, między innymi pierwsze wydanie raportu podziemnych organizacji żydowskich pt. *Likwidacja getta warszawskiego* z Archiwum Ringelbluma[50] oraz niemieckiego raportu statystycznego pt. *Ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej w Europie* sporządzonego przez inspektora do spraw statystyki w sztabie Reichsführera SS Richarda Korherra dla Hitlera[51]. Ponadto na łamach „Biuletynu ŻIH" i „Bleter" ukazywały się omówienia zespołów akt przechowywanych w Archiwum ŻIH. Są wśród nich: opis akt Rady Żydowskiej w Lublinie[52], drugiej części Archiwum Ringelbluma[53], akt komisarza do spraw dzielnicy żydowskiej Heinza Auerswalda[54].

Berenstein wraz z Rutkowskim i Arturem Eisenbachem wydała dwa obszerne wybory źródeł dotyczące niemieckiej polityki wobec Żydów: po polsku *Eksterminację Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej: zbiór dokumentów* oraz po niemiecku *Faschismus-Getto-Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Wiederstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges*[55]. W 1969 r. ukazał się jako zeszyt „Bleter far Geszichte" spory wybór źródeł dotyczący żydowskiego ruchu oporu, zawierający zarówno dokumenty niemieckie:

[50] Tatiana Brustin-Berenstein, *Akta i zeznania w drugiej części Archiwum Podziemnego Getta Warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH" 1951, nr 1, s. 51–58.

[51] *Hitlerowskie sprawozdanie statystyczne o zagładzie Żydów w Europie*, oprac. Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, „Biuletyn ŻIH" 1964, nr 1 (49), s. 74–84. Ponadto w „Biuletynie ŻIH" ukazały się: *Dokument o ruchu oporu w Warszawie*, oprac. Tatiana Berenstein, „Biuletyn ŻIH" 1956, nr 3–4 (19–20), s. 162–168 (zawierający sprawozdanie z 28 VII 1943 r. przesłane do sztabu Heinricha Himmlera o sytuacji Niemców w Warszawie, przytaczający przykłady zamachów na Niemców oraz omawiający powstanie w getcie warszawskim), *Dokument o konferencji w Urzędzie Policji Bezpieczeństwa z 21 września 1939 r.*, oprac. Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, „Biuletyn ŻIH" 1964, nr 1 (49), s. 68–73.

[52] Tatiana Brustin-Berenstein, *Akta Rady Żydowskiej (Judenratu) w Lublinie*, „Biuletyn ŻIH", listopad 1950, s. 10–11.

[53] *Eadem*, *Akta i zeznania w drugiej części Archiwum…*; *eadem*, *Di materialn un dokumentn inem cwejtn tejl fun untererdiszn geto archiw*, „Bleter far Geszichte" 1951, t. 4, z. 1, s. 54–61.

[54] *Eadem*, *Nowe źródła do dziejów getta warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH" 1953, nr 2–3 (6–7), s. 240–247; *eadem*, *Di naje reiche zamlung fun dajczisze dokumentn wegn warszewer geto*, „Bleter far Geszichte" 1953, t. 6, z. 4, s. 138–143.

[55] *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, wybór i oprac. Tatiana Berenstein, Artur Eisenbach, Adam Rutkowski, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1957; *Faschismus-Getto-Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Wiederstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges*, wybór i oprac. Tatiana Berenstein, Artur Eisenbach, Adam Rutkowski, Berlin: Röderberg Verlag, 1960.

raporty, zarządzenia, listy, jak i relacje oraz wspomnienia Żydów uczestników walk z Niemcami w całym Generalnym Gubernatorstwie[56].

W latach sześćdziesiątych Berenstein wydawała często źródła wspomnieniowe. W numerze „Biuletynu ŻIH" z 1967 r., w którym zamieściła artykuł statystyczny na temat Zagłady w dystrykcie Galicja, niejako jako załączniki ukazały się: pamiętnik Rubinsteinowej ze Lwowa oraz Józefa Seemana *Pamiętnik partyzanta*[57]. W następnym zeszycie opublikowała kilka fragmentów pamiętników z getta warszawskiego: Jana Mawulta (Stanisława Gombińskiego), Stanisława Różyckiego oraz trzy anonimowe, pochodzące z Archiwum Ringelbluma[58]. W 1968 r. ukazał się zbiór wspomnień działaczy Rady Pomocy Żydom: Ferdynanda Arczyńskiego, Tadeusza Reka, Władysława Bieńkowskiego, Stefana Sendłaka, Ewy Wąsowicz, Jana Żabińskiego, Ireny Staśkowej i Zofii Myczko[59]. Fragmentem większej całości miało być wydanie pamiętników więźniów obozów koncentracyjnych Natana Żelechowera i Samuela Zylbersztajna[60]. Berenstein i Rutkowski przygotowali dla Wydawnictwa Lubelskiego publikację wyboru wspomnień pt. *Pamiętniki i wspomnienia więźniów Majdanka, gett i obozów koncentracyjnych*, która, jak się wydaje, nie ujrzała światła dziennego.

Ostatnim dużym przedsięwzięciem wydawniczym Tatiany Berenstein, we współpracy z Rutkowskim, Eisenbachem i Bernardem Markiem, była edycja *Kroniki getta warszawskiego* Emanuela Ringelbluma. Ukazała się ona po raz pierwszy w języku żydowskim w 1952 r. W latach 1961–1962 wydano ją po raz drugi po żydowsku w opracowaniu naukowym wymienionej czwórki pracowników ŻIH. Prace nad polskim wydaniem rozpoczęły się już w 1960 r. podpisaniem umowy z Czytelnikiem. Mimo dostarczenia materiału do druku wydawnictwo zwlekało latami z publikacją[61]. *Kronika* ukazała się po polsku dopiero w 1983 r.[62]

---

[56] *Jidysze widersztand bawegung in der general-gubernie beajs der hitleristiszer okupacje*, wybór i oprac. Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, „Bleter far Geszichte" 1969, t. 17 (cały numer).

[57] Rubinsteinowa, *Pamiętnik ze Lwowa*, oprac. Tatiana Berenstein, „Biuletyn ŻIH" 1967, nr 61, s. 85–113; Józef Seeman, *Dziennik partyzanta*, oprac. Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *ibidem*, s. 115–143.

[58] Jan Mawult, *Wszyscy równi*, oprac. Tatiana Berenstein, „Biuletyn ŻIH" 1967, nr 62, s. 101–111; Stanisław Różycki, *To jest getto!*, *ibidem*, s. 113–123; N.N., *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć*, *ibidem*, s. 137–142; N.N., *Kartki z dziennika*, *ibidem*, s. 143–148; N.N., *Selekcja w „kotle"*, *ibidem*, s. 149–152.

[59] *Rada Pomocy Żydom w Polsce („Żegota"). Wspomnienia centralnych i terenowych działaczy RPŻ*, oprac. Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, „Biuletyn ŻIH" 1968, nr 1–2 (65–66), s. 173–205.

[60] *Pamiętniki więźniów hitlerowskich obozów koncentracyjnych*, oprac. Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, „Biuletyn ŻIH" 1968, nr 4 (68), s. 3–103.

[61] AŻIH, Żydowski Instytut Historyczny (zespół w opracowaniu), List otwarty dyrektora ŻIH Artura Eisenbacha z 6 IV 1968 r. w sprawie nagonki prasowej na ŻIH.

[62] Emanuel Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego,* tłum. Adam Rutkowski, red. Artur Eisenbach, przypisy Tatiana Berenstein, Artur Eisenbach, Bernard Mark, Adam Rutkowski, Warszawa: Czytelnik, 1983.

Lata sześćdziesiąte to okres narastających utrudnień w funkcjonowaniu Żydowskiego Instytutu Historycznego, a zarazem w życiu samej Tatiany Berenstein, przy czym problemy z wydaniem *Kroniki* Ringelbluma stanowiły tylko element tych negatywnych zjawisk. W roku 1961 odmówiono Tatianie Berenstein wydania paszportu na wyjazd służbowy do Izraela na III Międzynarodowy Kongres Nauk Judaistycznych, choć cztery lata wcześniej nie miała takich kłopotów. Rok później sytuacja się powtórzyła[63]. Kiedy Berenstein wyjeżdżała w 1963 r. na wakacje na Węgry razem z synem, pozwolono im wyjechać, niemniej w ślad za nią przesłano list do służb specjalnych w Budapeszcie z poleceniem inwigilacji, ponieważ „jest podejrzana o wrogą działalność syjonistyczną oraz pozostaje w stałym kontakcie z pracownikami ambasady izraelskiej, prowadzącymi wrogą działalność organizacyjno-wywiadowczą"[64]. Kontakt Tatiany Berenstein z Izraelem sprowadzał się wówczas do opublikowania krótkiego artykułu o zagładzie Żydów w Łańcucie w łańcuckiej księdze pamięci[65]. W 1965 r. na specjalną prośbę dyrektora generalnego PAN Edwarda Hałonia udało jej się dostać paszport do Izraela na kolejny Kongres Nauk Judaistycznych[66]. Złożyła następnie sprawozdanie na ręce dyrektora ŻIH Bernarda Marka na temat samego kongresu oraz późniejszych kwerend w archiwach Yad Vashem, Lochamej ha-Getaot i Giwat Hawiwa[67].

W początkach roku 1966 Witali Berenstein, w tym czasie student II roku Wydziału Ekonomiki Produkcji Szkoły Głównej Planowania i Statystyki, wyjechał na miesiąc do Belgii do krewnego Szula Moszka Szlechtera, po czym postanowił zostać w Brukseli. Rok później wystąpił o paszport konsularny[68]. Od tej pory jego matka nie miała już prawa podróżowania za granicę. W drugiej połowie roku doszło do afery z mikrofilmami – ŻIH przesyłał do Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie mikrofilmy akt ze zbiorów archiwum. Pierwsza część, z kopiami Archiwum Ringelbluma, została przesłana bez przeszkód. Druga zaś, zawierająca prasę podziemną i różne dokumenty okupacyjne, została zatrzymana przez Urząd Celny. Wykazano niezgodny z prawem brak ewidencji wysyłanych mikrofilmów i niezgłoszenie odpowiedniemu urzędowi, które konkretnie akta zostały skopiowane[69]. Ponieważ dokumenty wydawała do mikrofilmowania Tatiana Berenstein, ją obarczono odpowiedzialnością. Dyrektor Wydziału I Polskiej Akademii Nauk, któremu

[63] AIPN, 1268/19484/2, Wniosek paszportowy, k. 34–35; *ibidem*, Notatka służbowa, k. 11–12.

[64] AIPN, 01208/1581/J (6141/2), Pismo do tow. Karas Łajosza w Budapeszcie z 10 VII 1963 r., k. 19; *ibidem*, 1268/19484/2, Wniosek paszportowy, k. 30.

[65] Tatiana Brustin-Berenstein, *Lanzut under the Nazis* [w:] *Lanzut – the Life and Destruction of a Jewish Community*, Tel Aviv: Lanzut Societies in Israel, 1963.

[66] AIPN, 1268/19484/2, Notatka służbowa, k. 11–12.

[67] AŻIH, Żydowski Instytut Historyczny, Dział Kadr, 95, Sprawozdanie z podróży służbowej do Izraela, k. 16.

[68] AIPN, 1268/19484/2, Notatka służbowa, k. 12.

[69] AAN, Najwyższa Izba Kontroli II, 42/101, Kontrola Żydowskiego Instytutu Historycznego w zakresie działalności wydawniczej oraz realizacji zadań statutowych 1967–1969, k. 112.

ŻIH organizacyjnie podlegał, zażądał od dyrektora ŻIH zwolnienia jej z pracy[70]. Tak się nie stało, niemniej w końcu października, być może w związku z tą sprawą, Berenstein złożyła rezygnację z funkcji kierownika archiwum[71]. Powód mógł być również inny: w marcu 1967 r. dyrektor Eisenbach wystąpił do Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR o otwarcie jej przewodu doktorskiego. Być może miała wtedy zintensyfikować pracę nad zdobyciem tytułu naukowego, zwłaszcza że zaczęto zauważać w PAN, iż w placówce naukowej, jaką był ŻIH, niemal wszyscy pracownicy naukowi są jedynie magistrami[72].

Na przełomie 1967 i 1968 r. kwestia dalszego istnienia Żydowskiego Instytutu Historycznego stanęła pod znakiem zapytania. W sierpniu–listopadzie 1967 r. Najwyższa Izba Kontroli przeprowadziła drozbiazgową kontrolę, w której wyniku wykazano ciągnące się latami problemy kadrowe, brak przedstawiania planów pracy i nieudokumentowanie ich realizacji oraz bezprawne wywożenie kopii dokumentów. Postawiono wniosek o przekazanie archiwaliów ŻIH do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz o rezygnację PAN z dalszego dotowania ŻIH[73]. Przeciwko przekazaniu zasobu archiwum do Głównej Komisji zaprotestowała Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, postulując przejęcie zbiorów przez odpowiednie archiwa państwowe[74]. Przez następne miesiące trwało wycofywanie z archiwum ŻIH depozytów archiwów państwowych, takich jak akta komisarza dzielnicy żydowskiej w Warszawie, akta Judenratów w Lublinie i Zamościu, akta Zarządu Getta Łódzkiego i wiele innych[75]. Jednocześnie zaczęły się ataki prasowe na ŻIH, w których zarzucano jego pracownikom brak publikacji poświęconych pomocy świadczonej Żydom przez Polaków oraz zwlekanie z wydaniem po polsku notatek Ringelbluma. Na te bezpodstawne zarzuty odpowiedział dyrektor Eisenbach w dramatycznym liście otwartym, ujawniając jednocześnie blokowanie kilku edycji źródłowych przez wydawnictwa[76].

---

[70] AIPN, 01208/1581/J (6141/2), Notatka służbowa z 17 XI 1966 r., k. 38.

[71] AŻIH, Żydowski Instytut Historyczny, Dział Kadr, 95, Podanie o zwolnienie z obowiązków kierownika archiwum ŻIH, k. 20.

[72] AAN, Najwyższa Izba Kontroli II, 42/101, k. 8.

[73] *Ibidem*, k. 108–112

[74] AŻIH, Żydowski Instytut Historyczny (zespół w opracowaniu), Pismo Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych do Polskiej Akademii Nauk z 6 VI 1968 r., numer wpływu 1058/68.

[75] *Ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia depozytu akt Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Kielcach z 29 VI 1968 r.; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia depozytów akt Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie przechowywanych w ŻIH w Warszawie z 21 VI 1968 r.; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia akt będących depozytem Archiwum Państwowego m. Krakowa i woj. krakowskiego z 16 VII 1968 r.; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia depozytu akt Wojewódzkiego Archiwum Państwowego m. Łodzi i Województwa Łódzkiego z ŻIH w Warszawie z 21 VI 1968 r.; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy przejęcia depozytu akt Archiwum m. st. Warszawy z 19 VI 1968 r.

[76] *Ibidem*, List otwarty dyrektora ŻIH Artura Eisenbacha z 6 IV 1968 r. w sprawie nagonki prasowej na ŻIH.

W takiej atmosferze Tatiana Berenstein podejmowała decyzję o wyjeździe z Polski. ŻIH pustoszał. Wyjechała niemal cała kadra naukowa, do wyjazdu szykowali się również najbliżsi jej współpracownicy, Rutkowski i Eisenbach. W październiku 1968 r. otrzymała promesę wizy wydaną w ambasadzie Holandii, w lutym następnego roku zwolniła mieszkanie, w maju złożyła podanie o zgodę na zmianę obywatelstwa oraz na wyjazd na stałe do Izraela. Data 9 lipca 1969 r. widnieje na podaniu o zwolnienie z pracy w ŻIH. 23 lipca opuściła Polskę na zawsze[77].

Z Polski udała się bezpośrednio do Danii. Zamieszkała w Kopenhadze i, jak się wydaje, dość szybko znalazła pracę w dziale judaików Biblioteki Królewskiej przy katalogowaniu zbiorów. Zanim nauczyła się duńskiego, porozumiewała się po niemiecku. Cenna okazała się jej znajomość języków żydowskich – dostała dzięki temu również angaż jako lektorka języka jidysz na wydziale germanistyki uniwersytetu. W latach siedemdziesiątych podobno została powołana ponownie jako ekspert w procesie niemieckiego zbrodniarza wojennego[78].

W 1976 r. przeszła na emeryturę i w tym czasie znowu podjęła badania naukowe. Zainteresowała się okupacją niemiecką Danii i losem Żydów duńskich. Opublikowała artykuł w „Yad Vashem Studies", w którym przeanalizowała historię nieudanej deportacji Żydów duńskich oraz zestawiła krytycznie tezy historyków na temat roli różnych urzędników[79]. Na początku lat dziewięćdziesiątych nawiązała współpracę z niemieckim półrocznikiem naukowym „Beiträge zur Nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik". Ukazały się w nim dwa jej teksty: krytyczne wydanie niemieckiego raportu z marca 1941 r. pod nazwą *Bilans gospodarczy żydowskiej dzielnicy w Warszawie*, sporządzony w Urzędzie Generalnego Gubernatora[80], oraz recenzja książki Michała Weicherta o Żydowskiej Samopomocy Społecznej, wydanej w 1962 r. w Izraelu[81].

Wedle słów synowej Dvory, Tatiana Berenstein była tytanem pracy. Przestała pracować, mając sporo ponad 80 lat i to dopiero wtedy, gdy zepsuł jej się wzrok. Miała jednak nadal wiele planów na dalszą pracę naukową. Zmarła w Kopenhadze w bardzo podeszłym wieku w 1997 r.

---

[77] AIPN, 1268/19484/2 k. 13–19; AŻIH, Żydowski Instytut Historyczny, Dział Kadr, 95, Podanie o rozwiązanie umowy pracy, k. 5.

[78] List Dvory Berenstein do autorki z 10 III 2011 r.

[79] Tatiana Brustin-Berenstein, *The Historiographic Treatment of the Abortive Attempt to Deport the Danish Jews*, „Yad Vashem Studies" 1986, t. 17, s. 181–218.

[80] *Eadem*, *Gutachten des Reichskuratoriums für Wirtschaftlichkeit. (Dokument 5. Die Wirtschaftsbilanz des jüdischen Wohnbezirk in Warschau)*, „Beiträge zur Nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik" (Berlin) 1990, z. 9: *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik in der Jahre 1938–1945*, red. Susanne Heim, Götz Aly, s. 74–138.

[81] *Eadem*, *Jüdische Soziale Selbsthilfe*, „Beiträge zur Nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik" (Berlin) 1991, z. 8: *Arbeitsmarkt und Sondererlass. Menschenverwertung, Rassenpolitik und Arbeitsamt*, red. Wolf Gruner, s. 156–174.

Ta przedstawicielka ostatniego pokolenia polsko-żydowskich historyków pozostawiła po sobie kilkanaście dużych rozpraw oraz kilkaset wydanych dokumentów źródłowych. Prowadząc intensywne badania naukowe, jednocześnie kierowała bieżącymi sprawami archiwum i uczyła młodszych[82]. Była jedną z dosłownie kilku osób, które w tym czasie badały historię zagłady Żydów. Odejście jej z Żydowskiego Instytutu Historycznego – wraz z emigracją innych pracowników – osłabiło i niemal zniszczyło tę instytucję, i na całe lata zahamowało rozwój historiografii Zagłady.

Słowa kluczowe
Tatiana Brustin-Berenstein, Żydowski Instytut Historyczny, historiografia Zagłady, edytorstwo źródeł historycznych

Abstract
A biographical sketch about Tatiana Brustin-Berenstein – a historian, long-standing employee of the Jewish Historical Institute, pioneer of historical research on the Holocaust in Poland, editor of *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* and *Bleter far Geszichte*, editor of historical sources for German occupation history.

Key words
Tatiana Brustin-Berenstein, Jewish Historical Institute, Holocaust historiography, historical source edition

[82] Rozmowa autorki z Rutą Sakowską, Warszawa, 14 I 2011 r.